

Ebû Hanîfe'nin Sünnî İtikadî Birlik ve Kelâm İlminin Oluşum Sürecindeki Yeri

The Impact of Abu Hanifa in Forming Sunni Theological Unity and
the Science of Kalam

Zekerya SARIBULAK*

Geliş Tarihi/Received: 14.09.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 25.10.2023

Öz: Hilâfet eksenli siyasî tartışmalar, Şia, Hâriciyye, Mürcie, Kaderiyye gibi bazı kelâmî fırkaların oluşumuna zemin hazırlamıştır. Toplumun büyük çoğunluğundan kopma olarak algılanan bu yeni fırkaların itikadî görüşleri, reddiyeler ile eleştirilmiştir. Böylece İslam toplumunun çoğunluğunu ifade edecek olan Sünnî ekol, oluşum sürecine girmiştir. Fakat teorisyen âlimleri, kelâm ilmini bid'at bilen Ehl-i hadîs ve bu ilmi farz-ı kifâye bilen Sünnî kelâmcılardan oluşmuştur. Ehl-i hadîs, bu ilmin istidlâl yöntemiyle itikadî konuların tespitini caiz görmemiştir. Sünnî kelâmcılar ise sosyokültürel duruma göre bu ilim ile inanç konularını tespit etmeye çalışmışlardır. Haliyle farklı istidlâl yöntemleri olmuş ve bu sebeple başta haberi sıfatlar olmak üzere, bazı inanç konularında derin ihtilaflara düşmüşlerdir. Nitekim Ehl-i hadîs ve Sünnî kelâmcıları da temsilen Eş'arî-Matürîdî şeklinde isim almışlardır. Ancak derin ihtilaflarına rağmen zamanla her üç fırka da, 'Sünnî' ismiyle anılarak birlik içinde olmuşlardır. Şüphesiz siyasî ittifak ve fikhî mezhep hoşgörüsü bu birlikteliğin oluşmasında etkili olmuştur. Bize göre toplum nezdinde şöhrete kavuşmuş âlimlerin etkisi ve geride bıraktıkları ilmî mirasları da etkili olmuştur. Bu anlamda birliğe katkı sunmuş ilk dönem kelâmcılarından birisi de Ebû Hanîfe olmuştur. O, kelâm ilminde beş eser te'lif etmiştir. İstidlâlde nassı kaynak, aklî delili ise nassı anlamak için kullanmış ve bu yöntemle Sünnî kelâmcıları etkilemiştir. Diğer taraftan nassı

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
e-mail: zekeryasaribulak@hakkari.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9113-6653>

birinci derecede önemli bir kaynak olarak görmesi ve Tahâvî gibi mensupları yoluyla da Ehl-i hadîs'i etkileyebilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Akâid, Ebû Hanîfe, Ehl-i hadîs, Ehl-i bid'at.

Abstract: The political debates surrounding the Caliphate led to the formation of a number of theological sects such as the Shia, the Hariciyye, the Murcî and the Kaderiyye. The theological views of these new sects, perceived as having broken away from mainstream society, were criticised and rejected. Thus, the Sunni School, which came to represent the majority of Islamic society, began to be formed. However, the theoretical scholars are composed of Ahl al-Hadîth, who know the science of kalam as bid'at, and Sunni theologians, who know this science as fard proof. The Ahl al-Hadîth did not consider it permissible to determine matters of faith by the reasoning method of this science. Sunni theologians, on the other hand, sought to define the subjects of faith and science in accordance with the socio-cultural situation. In fact, they had different methods of reasoning, and for this reason they had deep disagreements on some matters of belief, especially on Khabar adjectives. As a matter of fact, they were named as Ash'ari-Maturidi, representing the Ahl al-Hadîth and Sunni theologians. Over time, however, all three sects were united by being called Sunnis, despite their deep differences. There is no doubt that the political alliance and the tolerance of the fiqh sect have been effective in the formation of this unity. We believe that the influence of the scholars who became socially prominent and the scientific legacies they left were also influencing. In this sense, one of the first theologians of the period to contribute to unity was Abu Hanîfe. He wrote five works in the science of kalam. He influenced Sunni theologians with this method, using Nass to understand the source and rational evidence to understand the Nass. On the other hand, he was able to influence the Ahl al-Hadîth through his view of the Nass as a primary source and through his members such as Tahawî.

Keywords: Kalam, Akaid, Abu Hanifah, Ahl al-Hadîth, Ahl-i bid'at.

Giriş

Hız Peygamber ve sahâbe döneminin sonlarına kadar İslam ümmeti bir bütün olarak, 'Müslümanlar' ismiyle anılmıştır. Başta sahâbe döneminden kalan siyasî ihtilâflar ve değişik kültürlerle karşılaşma gibi bazı amiller, toplumun muhtelif fırkalara ayrılmasında etkili olmuştur. Ancak en etkili amiller, siyasî ihtilâflar ve farklı istidlâl yöntemleri olmuştur. Zira siyaset

ekseninde oluşuma giren fırkalar nasları meşruiyet çabasıyla yorumlamış ve dolayısıyla yeni istidlâl yöntemlerini geliştirmeye ihtiyaç duymuşlardır.¹

Sahâbe döneminin sonlarında, hilafet tartışmalarının tetiklemesiyle, Şia, Hâriciyye, Mürcie, Kaderiyye ve Cebriyye fırkaları oluşum sürecine girmiştir. Bu fırkaların her birisinin İslâm toplumunun ana gövdesi sayılan sevad-ı azam itikadî görüşlerine muhalif farklı görüşleri olmuş ve bu görüşlerine nispetle de farklı isimlerle anılmışlardır. Farklı görüşleri, toplumun kahir ekseriyetinin kanaat ettiği görüşlere muhalif olması hasebiyle, reddiyelerle tenkit edilmişlerdir.² Reddiye yazarları şöhrete kavuşmuş âlimlerden oldukları için kelâmî görüşleri kısa sürede etrafa yayılmış ve toplumun kabulüne mazhar olmuştur. İşte bu reddiyeler etrafında oluşan büyük çoğunluk, zamanla 'Ehl-i sünnet ve'l-cemaat' ismiyle anılmıştır. Ancak bu topluluk daha sonra 'Selefiyye' ismiyle anılacak olan Ehl-i hadîs, Eş'ariyye ve Matürîdiyye isimleriyle üç fırka olarak günümüze ulaşmıştır.

İslam toplumunun en yaygın fıkıh mezhebi kurucusu olmakla şöhrete kavuşan ve muhalif fırkalara reddiye yazan âlimlerden birisi de Ebû Hanîfe olmuştur. O, kelâm ilminin oluşum sürecinde reddiye türünde beş eser te'lîf ederek Sünnî kelâm ilmini savunmuştur. Tahâvî meşhur Akâid metninde onun Sünnî-itikadî görüşlerini Ehl-i hadîs ve diğer fırkalara tanıtmıştır. Matürîdî (ö. 333/944) ise sistematik bir kelâm ilmine dönüştürmüştür. Ayrıca Üstüvâî (ö. 432/1040) ondan gelen rivayetleri bir araya getirmiştir.³ Beyzâî (ö. 1098/1687) ise onun görüşlerini *el-Usûlü'l-münîfe* adıyla derledikten sonra şerh etmiştir. Bununla birlikte Eş'arî fırkasının teorisyen kelâmcıları Bağdâdî⁴ ve Şehristânî, onun ilk Sünnî kelâmcılardan olduğunu dile getirmişlerdir.⁵

Yukarıda görüldüğü gibi Ebû Hanîfe (ö. 150/767), sahâbe döneminin sonlarına doğru oluşan muhalif fırkaları reddetmek amacıyla eser te'lîf eden ve

¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2. Basım, (Mısır: Dârü'l-Marif, 1967-1387), 5/38.

² Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbn Nedîm, *el-Fihrist*, (Beyrut: Darü'l-Ma'rifeti, ts.), 285.

³ Ebü'l-A'lâ Sa'id b. Muhammed b. Ahmed el-Üstüvâî, *Kitabu'l-İ'tikât*, thk. Seyid Bahçivan, (Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmîyye, 2005), 121.

⁴ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Farâğ beyne'l-fırâk*, thk. Muhammed Osman el-Hışt, (Kahire: Mektebetu İbn Sîna, ts.), 273.

⁵ Ebü'l-Feth Tâciüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, 1. Basım, (Beyrut: Dar Sürur, 1987), 1/226.

aynı zamanda Sünnî fıkhıta şöhrete kavuşan âlimlerden birisidir. Tahâvî (ö. 321/933), Mâtürîdî ve Hanefî fıkıh geleneğine bağlı diğer kelâmcılar onun Sünnî kelâmî görüşlerine tabi olduklarını dile getirmişlerdir.⁶ Bununla birlikte Eş'arî teorisyen kelâmcılar da onun Sünnî kelâmcı kişiliğine atıfta bulunmuşlardır. Nitekim kelâmî görüşleri İslam toplumunda bilinmiş ve ulemanın kabulüne mazhar olmuştur. Böylece Sünnî fırkaların itikatta birlik içinde olmaları hususunda, görüşlerine başvuru bir âlim olmuştur denilebilir. Ayrıca yeni bir istidlâl yöntemi ile Akâid ilminden kelâma geçiş sürecini başlatmıştır ki, bu çabası Sünnî kelâm ilminin başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir. Fakat bütün bunlara rağmen bazı hadis âlimleri⁷ ve birçok çağdaş Selefi yazar onu kelâm karşıtı bir âlim,⁸ Eş'arî, İbn Hazm ve bazı akademisyenler ise onu Mürcie fırkasından saymışlardır.⁹ Böylece bu iddialar, onun Sünnî fırkaların itikad alanındaki birliğine ve kelâm ilminin oluşumuna katkısının görülmesinde engel olmuşlardır. İşte bu çalışma, yukarıda verilen iddialar sebebiyle oluşan belirsizliği açıklığa kavuşturmak amacıyla ele alınmıştır. Bu sebeple ilk olarak; kelâm ilminin teşekkül sürecine sebebiyet veren muhalif fırkaların oluşum süreçleri ve bu fırkaların oluşumuna yol açan sahâbe döneminin siyasî ihtilâfları ele alınmıştır. Daha sonra Ebû Hanîfe'nin Sünnî kelâmcı kişiliği ve kelâm ilmine kazandırdığı en önemli yeniliği olan istidlâl yöntemi ve ona mensubiyetini ifade eden bazı âlimler yoluyla Sünnî itikadî birliğe dolaylı yollarla sunduğu katkıları ele alınmıştır.

1. Kelâm İlminin Oluşumunu Tetikleyen Amiller

İslâm Mezhepleri Tarihi yazarları kelâmî fırkaları tasnif ederken, toplumun tefrikaya düşmesini, Arap asabiyeti, siyasî ihtilâflar ve istidlâl yöntemi gibi

⁶ Özellikle Tahâvî eserinin, Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatten millet fukahası Ebû Hanîfe itikadının beyanı olduğunu ifade etmiştir. bk. Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Beyânü 'akideti Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, (Beirut: Darü İbn Hazm, 1995), 7.; Neseî Ebû Hanîfe'nin mezhep imamı olduğunu ısrarla ifade etmiştir. bk. Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseî, *Tebşiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay, (Ankara: DİB Yayınları 2004), 1/405.

⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, (Beirut: Darü'l-Kütübü'l-Arabiyye, ts.), 13/333.

⁸ Muhammed b. Abdurrahman el-Hümeyyis, *Usulü'd-Din 'inde'l-İmam Ebû Hanîfe*, (Riyad: Daru's-Sumeyrî, 1996), 11.

⁹ bk. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 2010), 208-209.

iç amillere ve felsefenin Arapçaya tercüme edilmesi, Müslümanların yeni din ve kültürlerle karşılaşması gibi dış amillere bağlanmışlardır.¹⁰ Fırkaların oluşumunda etkili olan inanç konuları göz önüne alındığında, bu konuda en etkili amilin siyasî ihtilâf ve istidlâl yöntemi olduğu görülecektir. Şehristânî, her toplumun içine düştüğü tefrikanın, o toplumun ilk dönemde içine düştüğü ihtilafların tetiklemeyle oluştuğunu ifade ettikten sonra, İslâm'da meydana gelen tefrikaların da aynı sebeplerle meydana geldiğini¹¹ ve 'Kılıçlar, hiçbir dini kaide için olmadığı kadar, imamet meselesi için çekilmiştir'¹² demek suretiyle, sahâbe döneminde meydana gelen siyasî ihtilafların tefrikadaki yerine işaret etmiştir. Nitekim İslam toplumunun hilafet tartışmaları, siyasî Şia fırkasının oluşumuna ve daha sonra bu fırkanın içerden birçok fırkaya ayrılmasına yol açmıştır. Bunun yanında karşı blok da aynı şekilde onlarca fırkaya ayrılmıştır. İmâmet hususunda vasiyyet, ismet ve rec'at teorileri bu ekseninde ortaya çıkmıştır. Siffin savaşında büyük günah sorununun tartışılması sonucunda oluşuma giren Hâriciyye fırkası da bu ihtilâfların zemininde itikadî bir kisveyle oluşum sürecine girmiştir.¹³ Hâriciyye fırkası ilk itikadî fırka olarak büyük günah teorisi¹⁴ ve siyasî ihtilafların zemininde teşekkül etmiştir. Geliştirdiği kelâmî görüşleriyle başka fırkaların da oluşumuna yol açmıştır. Zira adı geçen fırka Siffin Savaşı esnasında, iman tarifini siyasî tercihi ekseninde geliştirmiştir. Bu sebeple 'iman, kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve ameldir' şeklinde geliştirdiği iman tarifinde, ameli imandan bir cüz' saymakla, farzlarda taksirat sahiplerini ve büyük günah işleyen herkesi din dışına itmiştir.¹⁵ Görüldüğü gibi bu tarif, dar kapsamlı ve dışlayıcı olmuştur. İşte buna karşın, Mürchie fırkası imanı; sadece 'dilini ikrarını'¹⁶ şeklinde tarif ederek, 'kalpte küfür/inkâr olduğu müddetçe

¹⁰ Muhammed Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, (Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, ts.) 14-15.

¹¹ Şehristânî, *el-Milel*, 1/12.

¹² Şehristânî, *el-Milel*, 1/16.

¹³ Şehristânî, *el-Milel*, 1/15-16.

¹⁴ Hâriciyye fırkasına göre Mürtekb-i Kebîre dinden çıkmıştır. Bu sebeple kebirle addettikleri adam öldürme fiilini Hz. Ali'ye nispet ederek tekfir etmişlerdir. bk. Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Bahru'l-kelem fi 'akâ'id ehlil-İslâm*, (Dimaşk: Mektebetü Darü'l-Ferfur, 2000), 160.; Muhammed b. Said el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, (Uman: Vizâretü 't-Tûrasi'l-Kâvmî ve's-Sâkâfî, 1980), 2/241.; Şehristânî, *el-Milel*, 1/177.

¹⁵ Kalhâtî, *el-Keşf*, 2/366.

¹⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî, *Makâlatu'l-İslâmîyyin ve ihtilafu'l-musâllin*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990), 1/223.

-salih- amelin yararı olmaz, iman olduğu müddetçe de ma'siyetin zararı olmaz' şeklinde bir sonuca varmıştır.¹⁷ Böylece Hâriciyye Fırkası'nın iman tarifi aşırı uçlardan birisi olurken, Mürcie'nin tarifi de; amel ile iman hiçbir şekilde ilişkilendirilmediği için, salih amele karşı ilgisizlik ve tesahüle yol açan bir diğer aşırı uç olmuştur.

Emevî yöneticilerin Cebrî kader anlayışları, bir taraftan Cebriyye Fırkası'nın oluşum nüvesi olurken diğer taraftan bu görüşe tepki mahiyetinde ortaya çıkan özgür irade yanlısı Kaderiyye Fırkası'nın oluşum nüvesi de olmuştur. Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) ders halkasında, büyük günah sahibi kişiyi 'ne mü'min ne de kâfir, iki yer arasında bir yerde' saymaları¹⁸ hem Hâriciyye hem de Mürcie teorilerine reddiye olmuştur. Böylece fırkalar, kelâmî savunmalarını siyasî görüşlerin meşruiyetini ileri sürerek oluşum sürecine girmişlerdir. Aynı zamanda Sünnî büyük çoğunluktan kopan yeni kelâmî fırkalar olarak farklı isimlerle anılmışlardır.¹⁹

İslam toplumunda meydana gelen ilk ihtilaflarda sahâbeden bazı zatların yer alması, ihtilafların tefrikaya dönüşmesinde etkili olmuştur. Her ne kadar Sıffîn Savaşı'nda karşı tarafta Hz. Ali ile eşit konumda olan bir kişi olmamış olsa da Cemel Savaşı'nda isyanın başını Hz. Aişe ile aşere-i mübeşşereden Zübeyr b. Avvâm ile Talha b. Ubeydullah gibi sahâbenin önde gelenleri çekmiştir. Böylece vahiy sürecini yaşayan ve dinin öğretilerini Hz. Peygamber'den sonraki nesillere nakleden sahâbelerin siyasi ihtilâfları, meşruiyet çabasında olan birçok oluşumun toplumda tutunabilmesine neden olabilmektedir. Ayrıca onların davranışlarını samimiyetle esas alan ve kelâmî görüşlerini siyasî tercihleri yönünde geliştirenler de olmuştur.²⁰ Bunun yanında, müteşâbih nasların anlamlarının kapalı olması gibi iç amiller ile

¹⁷ Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, 160.

¹⁸ Şehristânî, *el-Milel*, 1/64.

¹⁹ bk. Bağdadî, *el-Farq*, 178.

²⁰ Şia fırkasının hilafet/imamet teorisi, Ammâr b. Yâsir, Mikdâd b. Esved, Übey b. Kâ'b, Huzeyfe b. Yemân, Büreyde b. Husayb, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Sehl b. Hüneyf, Osman b. Hüneyf, Abbas b. Abdülmuttalib vb. birçok sahâbînin Hz. Ali'nin halifelîğe daha evlâ olduğu şeklindeki görüşleri paralelinde oluşmuştur. bk. Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhib*, 30-31.; İbn Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Muhammed b. Mesleme, Üsâme b. Zeyd vb. bazı sahâbîlerin siyasi bakışlarının Mürcie fırkasının oluşumundaki etkisi olmuştur.; bk. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 52.

farklı din, kültür ve felsefelerle karşılaşılması gibi bazı dış amiller de toplumun firkalara ayrılmasında etkili olmuştur.

Fırkaların oluşmasında bir diğer etkili amil ise istidlâl yöntemi olmuştur. Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde Kur'an ve hadis tek kaynak olarak yeterli görülmüştür.²¹ Zira o dönemde toplumun büyük kesiminin Arap diline vâkıf olması, nasların anlaşılmasında bir sıkıntıya mahal vermemiştir. Fakat daha sonraki dönemlerde yeni dine giren toplulukların Arapçaya vâkıf olmamaları ve aynı zamanda eski din ve kültürlerini de yaşatmış olmaları, akli delillerin istidlâlde kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Dolayısıyla İslâm âlimleri yeni metotlar geliştirmek zorunda kalmışlardır.

2. Ebû Hanîfe'nin Kelâmcı Kişiliği

Ebû Hanîfe döneminde her ne kadar sistemli bir kelâm disiplininin söz etmek mümkün olmasa da o; Allah'ın sıfatları, Mürtekb-i Kebîre ve İman'ın tarifi gibi kelâm ilminin ana konularında görüş belirtmiştir. Ayrıca kendisine dönemin tartışılan akidevî birçok konularını ihtiva eden beş risâle nispet edilmiştir. Bu yönüyle onun kelâm ilminin öncü âlimlerinden olduğu söylenebilir.

Buna rağmen o ithamları şiddetle ret ettiği halde²² Ehl-i hadis âlimlerinden birçoğu, onu Mürcî olmakla itham etmiştir.²³ Eş'arî (ö. 324/935-36) kelâm ilminde temel kaynak konumunda olan ve İslâm toplumunda çokça bilinen *Ma'kâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-htilâfî'l-muşallîn*²⁴ ve İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) aynı şekilde bilinen *el-Faşl fi'l-mile ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl* adlı eserlerinde aynı it-

²¹ Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid es-Sicistanî ed-Dârimî, *Na'zû'l-İmâm Ebî Sa'îd 'Osmân b. Sa'îd 'ale'l-Merisiyyi'l-Cehmiyyi'l-'anid fime'fterâ 'alellâhi mine't-tevhîd*, (Riyad: Dârün-Neşr, 1998), 1/214.; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, (İstanbul: Damla Yay. 2013), 115.

²² bk. Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit, *İmam Azam'ın Beş Eseri (Risale ilâ Osman el-Bettî)*, Çev: Mustafa Öz (Arapça kısmı), (İstanbul: MÜİF Vakfı Yay. 2014), 84.

²³ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1992), 8/133;

²⁴ Eş'arî, *Ma'kâlât*, 1/219.; Eş'arî Ebû Hanîfe'ye, 'iman Allah'ı ve Resulünü bilmek (ma'rifetullah ve ma'rifetu Resulihî) ve ikrar etmektir' şeklinde bir iman tarifini nispet eder ve bu sebeple onu Mürcie'den sayar. Oysa Ebû Hanîfe, 'Ehl-i Kitap da Allah'ı bildiği halde bu bilgisi onu mü'minlerden sayılmasına yetmemiştir' demek suretiyle sadece ma'rifeti iman için yeterli görmemiştir. bk. Ebü'l-Müntehâ Ahmed b. Ahmed Muğnisî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber*, (Kahire: y.y. 1325), 34.

hamda bulunmuşlardır.²⁵ Bu durum günümüz bazı akademisyenlerin onu Mürcie fırkasıyla ilişkilendirmiş olmaları,²⁶ bir taraftan Mürcie fırkasının bir kelâm ekolü olması hasebiyle, onun kelâmcı kimliğine işaret olmakla beraber Ehl-i sünnet kelâmcı kişiliğinin tam olarak bilinmesi önünde engel olmuştur. Ancak o, sünnet ve adâlet ehli olduğunu ifade etmiş ve Ehl-i hadîs'ten bazı âlimlerin anladığı şekildeki Mürcîliği şiddetle ret etmiştir.²⁷ Ayrıca, Tahâvî (ö. 321/933) *Beyânü 'aķîdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a* adlı risalesini, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed'in Sünnî görüşleri paralelinde te'lîf ettiğini ifade etmiştir. Hanefî kelâmcı Kadı Sa'id b. Muhammed el-Üstüvâî (ö. 432/1040) kelâm alanında te'lîf ettiği eserini *Kitabü'l-İ'tikad 'akidetun merviyetun 'anil-İmam Ebû Hanîfe* şeklinde isimlendirmiş ve eserin başında 'ashâbımızdan imamların Usulî'd-Din'de Sünnet ve Cemaat'ı açıklamalarını' deyip Ebû Hanîfe'den gelen rivayetleri Ehl-i Sünnet itikadı olarak vermiştir.²⁸ Hanefî kelâmcı Ebû Şekûr es-Sâlimî (ö. 460/1068), Sevâdü'l-A'zam ismiyle andığı Sünnî topluluk ulemâsı listesinde onu öğrencileriyle zikretmiştir.²⁹ Mâtürîdîliği sistematik kelâma kavuşturan Neseî (ö. 508/1115), kelâmî mezhep imamlarının Ebû Hanîfe olduğunu defalarca dile getirmiştir.³⁰ Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin el-Üsmendî es-Semerkandî (ö. 552/1157 [?]), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), el-Evzâî (ö. 157/774), İbn Ebî Leylâ (ö. 83/702) ve Şâfiî'den (ö. 204/820) oluşan Sünnî kelâmcılar listesinin başında ona yer vermiştir.³¹ el-Bezzâzî ve İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), 'Ebû Hanîfe hevâ ve cedel ehliyle tartışmıştır. Bunun için yirmi küsur defa Basra'ya girip çıkmıştır' demek suretiyle Sünnî kelâmcı kişiliğine işaret etmişlerdir.³² Eş'arî kelâmcı Bağdâdî (ö. 429/1037-

²⁵ Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Faşl fi'l-mîle ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, thk. Ahmed Şemsuddin, (Beyrut: Dârü'l-Kütubi'l-İlmîyye, 2007), 1/368.

²⁶ bk. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 208-209.

²⁷ Ebû Hanîfe, *Risâle*, Tercüme: Mustafa Öz (Arapça kısmı), 84.

²⁸ Üstüvâî, *Kitabu'l-İ'tikâd*, 121.

²⁹ Ebu Şekûr Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, thk. Ömer Türkmen, (Ankara: TDV Yay. 2018), 335-336.

³⁰ Geniş bilgi için bk. Neseî, *Tebşîra*, 1/405.

³¹ Alâeddin Muhammed b. Abdulhamid es-Semerkandî el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, thk. M. Sait Özervarlı, (İstanbul: TDV Yay. Temmuz, 2019), 53.

³² Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*, (Haydarâbâd: y.y. 1321), 121.; Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî İbn Hacer, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, (Dimaşk: Dâr el-Hüdâ ve'r-Reşâd, 2007), 71.

38), mezheplerin teşekkül döneminin Sünnî kelâmcılar listesini onunla başlatmıştır.³³ Şehristânî (ö. 548/1153), Ebû Hanîfe'nin kader konusunda Kaderiyye, Mûtezile ve Hâriciyye'nin Vaîdiyye fırkalarıyla tartıştığını söylemiştir.³⁴ Görüldüğü gibi Eş'arî fırkasının önemli makâlât yazarları olan bu kelâmcılar aynı zamanda onun Sünnî ekolün ilk kelâmcılarından olduğunu dile getirmişlerdir.³⁵ Aynı fırkanın teorisyen kelâmcısı İbn Fûrek (ö. 406/1015), *el-Âlim ve'l-müte'allim* adlı eserini şerh etmiştir.³⁶ Böylece Eş'arîlerin de onun kelâmî istidlâl yöntemini benimsemiş olduklarını söylemek mümkündür.

Mâtürîdî ve Tahâvî, fikhî olduğu gibi kelâmî açıdan da Hanefî nisbesiyle anılmışlardır. Şayet bu kelâmcıların görüşleri, Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin devamı olmadığı idia edilmiş olsaydı, bunların fikhî Hanefî mensubiyetleri pek hatırlanmayacak, sadece kelâmî mezhep mensubiyetlerine nispeten anılmış olacaktı. Nitekim kelâmda Mû'tezilî ya da Mürcî olup fıkhîta Hanefî olan kelâmcılar, Hanefî nisbesinden bağımsız bir şekilde kendi kelâmî görüşlerine nispetle anılmışlardır. Dolayısıyla hem Tahâvî hem de Mâtürîdî ve bunların kelâmî sistemlerini benimseyenlerin fıkhîta ve kelâmda Hanefî nisbesiyle anılmış olmaları, onun kelâmcı kişiliğinin önemli bir göstergesidir. Bu durumda adı geçen kelâmcıların görüşleri Sünnî kelâmî görüşler olduğuna göre, Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşleri daha evla bir yolla Sünnî görüşlerdir denilebilir. Ayrıca Mûtezilî mihne kadılarının, fıkhîta Hanefî olmalarına rağmen, kelâmî görüşlerinin yayılma imkânı bulmamış olması da, Ebû Hanîfe'nin Sünnî kelâmcı kimliğine delâlet etmektedir. Zira Mû'tezile kelâmcılarının görüşleri onun görüşleriyle örtüşmüş olsaydı, Abbasîlerden aldıkları destek³⁷ ve Hanefî fıkhının yaygınlığı doğrultusunda daha fazla yayılma imkânı bulacaktı denilebilir. Dolayısıyla Mûtezile'nin kelâmî görüşleri Hanefî fıkhı paralelinde yayılmamış olması, Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin Sünnî paralelde olduğunu göstermektedir. Nitekim Tahâvî ve Mâtürîdî fırkası kelâmcıları, fıkhîta olduğu gibi kelâmda da Ebû Hanîfe'ye mensup olmaları hasebiyle ona nispetle anılmışlardır.

³³ Bağdâdî, *el-Fark*, 284.

³⁴ Şehristânî, *el-Milel*, 1/226.

³⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 241.

³⁶ Eser, Ahmed Abdurrahim es-Sayih'in tahkikiyle 2008'de Kahire'de basılmıştır.

³⁷ İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer el-Busrâvî ed-Dimaşkî İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Beirut: Mektebetü'l-Maârif, 1990), 10/296.

Mâtürîdî fırkasının Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşleri doğrultusunda, sistematik bir kelâm ekolüne dönüştüğüne dair³⁸ İslâm toplumunda genel bir kanaat hâsıl olmuştur. Ayrıca ekol kelâmcıları da, hem fıkıh hem de kelâmda mezhep imamlarının Ebû Hanîfe olduğunu, Mâtürîdî'nin ise onun görüşlerini en iyi bilen kişi olduğunu defalarca dile getirmişlerdir.³⁹ Böylece ona tabi olan kelâmcıların ona mensubiyetlerini dile getirdikleri halde Sünnî kimlikle anılmış olmaları, onun da Sünnî kelâmcı kişiliğini göstermekden denilebilir. Ehl-i hadîs'ten bazı âlimlerin onu Mürcîlikle itham etmesi ise Mürtekb-i Kebîre hususunda adı geçen fırkayla aynı görüşte olmamasına bağlanabilir. Ayrıca Mürtekb-i Kebîre sorunu veya iman tarifinde Mürcie fırkayla aynı görüşte olsa bile birleştikleri bu noktadan dolayı onun mezkûr fırkadan olduğunu iddia etmek doğru bir tespit olmasa gerek. Nitekim Sünnî makâlât yazarları bid'at ehli addettikleri Mürcî ve diğer fırkaları, Sünnî toplulukla temel esaslarda birleştikleri için din dairesi dışında göstermemişlerdir. Nitekim onu Mürcie fırkasına nisbet eden Eş'arî bile iman tarifinde adı geçen fırkayla, fiilî sıfatlar konusunda ise Mûtezile fırkası ile aynı görüştedir ve buna rağmen onu Mürcie ya da Mûtezile fırkasına tabi bir kelâmcı gösteren bir kayıt bulunmamaktadır.

2.1. Alana Getirdiği Yenilik

Hz. Peygamber döneminde akâid alanında herhangi bir istidlâl yöntemine gerek duyulmamıştır. Kelâmî fırkaların teşekkül sürecine girdiği hicri 1. yüzyıla kadar, istidlâl yönteminde kaynak olarak sadece nas yeterli görülmüştür. Kelâm ilmi yöntemi bid'at ve o yöntemle ilim tahsil eden kelâmcılar ise bir bütün olarak bid'at ehli olmakla suçlanmışlardır.⁴⁰ Ehl-i hadîs âlimleri nassı her dönem için yeterli görmüş olsalar da⁴¹ İslâm dininin geniş toplarlara yayılması, felsefenin Arapçaya tercüme edilmesi, başka dinler ve kültürlerle karşılaşmış olması gibi etkenler, insanlar artık sadece nas ile tatmin olmamasına yol açmıştır. Nitekim bu süreçte Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd b. Bâb gibi âlimler, aklî ve felsefî delillere yer vererek kelâmda yeni

³⁸ bk. Zekerya Sarıbulak, *Ebû Hanîfe'den Mâtürîdî'ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci*, (Ankara: Astana Yay. 2021), 230.

³⁹ bk. Neseî, *Tebşıra*, 1/405.

⁴⁰ Geniş bilgi için bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Ķānūnū't-te'vîl*, thk. Muhammed Zâhid Kevseri, (Kahire: Matbaatü Envâr, 1940), 7.

⁴¹ Dârimî, *NaĶzū'l-İmâm Ebî Sa'îd*, 1/214.

bir istidlâl yöntemine ihtiyaç duymuşlardır. Bu doğrultuda gelişen ders halkalarında meydana gelen hararetli tartışmalar sebebiyle kendilerine mütekellim, uğraştıkları disipline de kelâm ismi verilmiştir.⁴² Sünnî cemahta ise nasla birlikte aklî istidlâl de ihtiyaç duyan ilk kelâmcı Ebû Hanîfe olmuştur.⁴³ O, yöntemde bir yenilik yapıp Sünnî ekole öncülük etmiştir. Gereksesi ise sahâbe toplumu ile aynı şartlar içinde olmadıklarıdır.⁴⁴ Ancak onun bu yöntemi, nas dışında başka delillere de ihtiyaç olduğunu iddia eden kelâmcılara karşı kullandığı anlaşılmalıdır. Zira o, Cehm b. Safvan ile girdiği kelâmî tartışmalarda nassa bakış açısını sormuş,⁴⁵ nas ile ikna olduğu anlaşılan Ehl-i hadîs'ten Osman el-Bettî'ye gönderdiği risâlesinde ise aklî delilleri sadece nassa açıklamak için kullanmıştır. Fıkıh kavramını derin anlayış anlamında ve 'ekber' kelimesine izafeyle getirerek 'Fikhü'l-Ekber' şeklinde inanç alanına isim olarak vermiş⁴⁶ olması, bu anlamdaki gayretlerine binaen olmuştur. Ali Samî en-Neşşâr bu duruma atfen, onun firkaların oluşum sürecinde ortaya çıkan şüphe ve ihtilaflara kayıtsız kalmış olmasının düşünülemeyeceğini,⁴⁷ dolayısıyla İslâm akâidini kelâma dönüştürmek zorunda kaldığını ve bu sebeple beş eser te'lif edip Sünnî kelâmın temelini oluşturduğunu dile getirmiştir.⁴⁸ Böylece onun, kelâm ilminde aklî delillerin gerekliliğine inanmış ve istidlâl yöntemini de bu doğrultuda geliştirerek Sünnî kelâm ilmine öncülük ederek aklî istidlâlî kullanan ilk kelâmcı olduğu söylenebilir.

Mâtürîdî kelâmcılar kelâmî görüşlerini ondan aldıklarını ifade ederken, esasen Ebû Hanîfe'nin İslâm toplumu tarafından kabul görmüş itikadî görüşlerine dayandıklarını ifade etmek istemişlerdir. Bu geleneğin önemli kelâmcısı Ömer en-Nesefî'nin 'Akâid' metnine Eş'arî kelâmcılar birçok şerh

⁴² Mustafa, Abdürrezzâk, *Temhidun li tarihi'l-felsefi'l-islamiyye*, Mektebetu İskenderiyye, (Kahire: y.y. 2010), 265-268.

⁴³ bk. Numan b. Sabit Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, Çev: Mustafa Öz, (İstanbul: MÜİF Vakfı yay. 2015), 8.

⁴⁴ Ebû Hanîfe, *el-Âlim* (Çeviri), 8.

⁴⁵ Nitekim Cehm b. Safvan ile girdiği tartışmalarda onun nassa bakışını, tartışmadan önce öğrenmek istemiştir.; bk. Muhammed İbrahim el-Feyyumî, *el-Firâku'l-İslamiyye ve hâkku'l-ümme'ti es-siyâsi*, (Beyrut: y.y. 1998), 254-255.

⁴⁶ Hasan Mahmud Şafî, *el-Medhâl İla dirâseti 'ilmi'l-keâm*, (Karaçi: y.y. 2001), 21.

⁴⁷ Ali Sami Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, Çev: Osman Tunç, (İstanbul: İnsan Yay. 1999-2016), 2/340.

⁴⁸ Neşşâr, *Neş'etu'l-fikri'l-felsefi fi'l-islam*, (Kahire: Darü'l-Mea'rif, ts.), 1/233-234.

yazmışlardır. Ayrıca Eş'arî kelâmcı Sübkî, Mâtürîdiye nispet edilen 'Akidetu Ebû Mansur' adlı eseri Hanefî kelâmî görüşleri olması hasebiyle şerh etmiştir.⁴⁹ Böylece iki fırkanın etkileşiminde Ebû Hanîfe'nin istidlâl yöntemi etkili olmuştur. Dolayısıyla onun istidlâl yöntemiyle Eş'arîliğe, yöntem ve kelâmî görüşleriyle de Mâtürîdiğe öncülük ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bütün bu gayretlerine rağmen Sünnî kelâm ilmi ondan daha çok İbn Küllâb (ö. 240/854 [?]) ile başlatılmıştır. Bunun birçok sebebi vardır. En önemlisi hal-ku'l-Kur'an Mihnesi'dir.⁵⁰ Zira mihnedeki işkence mağduriyeti ve halife Mütevekkil'in (ö. 247/861) de sağladığı destekle Sünnî toplumun yegane imamı konumuna yükselen Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), kelâm ilmini bid'at ve kelâmcıları bid'at ehli olmakla suçlayınca⁵¹ Sünnî ulemanın kelâm ilmine ve dolayısıyla onun yöntemine uzak durmasına yol açmıştır. Kelâm ilminin girmiş olduğu bu fetret devri bittikten sonra henüz Ahmed b. Hanbel hayatta iken, başta İbn Küllâb (ö. 240/854 [?]), Muhâsibî (ö. 243/857), Kerâbîsî (ö. 248/862), Kalânîsî (ö. IV/X. yüzyıl başları) olmak üzere, daha sonra Eş'arî (ö. 324/935-36) ve Matürîdî (ö. 333/944) gibi ilk dönemin kelâmcıları, Sünnî kelâm ilminin ikinci devresini başlatarak onun yöntemi doğrultusunda kelâm ilminde öncülük etmişlerdir. İşte bu sebeple Sünnî kelâm ilminin onunla değil İbn Küllâb ile başladığı inancı yayılmıştır. Oysa yukarıda geçtiği gibi Eş'arî ve Matürîdî kelâmcılar onun istidlâl yöntemi ekseninde sürekli bir etkileşim içerisinde olmuşlar ve birbirlerinin metinlerine şerh ve hâşiye yazmışlardır. Bâkılânî (ö. 403/1013), Bağdâdî (ö. 429/1037-38), Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111) Râzî (ö. 606/1210), Pezdevî (ö. 493/1100), Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142) ve Nûreddin Sâbûnî (ö. 580/1184) gibi birçok Sünnî kelâmcının Eş'arî ve Mâtürîdî'ye nispetle anılmış olmaları da ekolün kelâm

⁴⁹ Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Ebu Nasr Taceddin es-Sübkî, *es-Seyfü'l-meşhûr fi şerhi 'akideti Ebî Mañşûr*, thk. Mustafa Saim Yeprem, (İstanbul: MÜİF yay. 2000), 12.

⁵⁰ Halife Me'mun'un emri ile 218/833 tarihinde başlamış ve Mütevekkil döneminde (234/849) sona ermiştir.; Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzeli, *Mürücu'z-zeheb*, thk. Kemal Mer'î, (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1. Bas. 1425/2005, 4/71).

⁵¹ Ahmed b. Hanbel'in Mesâ'il'inde, 'Biz rey ashabını terk ettik. Onların rivayetleriyle gelen birçok hadisi yazmadık, çünkü onlar hadise karşıdılar. Onlardan hiç biri iflah olmaz' şeklinde onun yöntemine yönelik sert suçlamalar mevcuttur. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Mesâ'il Amed b. Hanbel rivayetu İshak b. İbrahim en-Nisaburî*, thk. Züheyr eş-Şavîş, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamîyye, 1980), 2/168.

disiplininin İbn Küllâb'dan ziyade ona nispet edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Ebû Hanîfe'nin Sünnî birliğe katkısının, daha çok istidlâl yöntemi bağlamında olduğunu söylemek mümkündür. Onun istidlâl yönteminde, hem nas hem de aklî delil önemsenmiştir. Aklî delillere çokça yer vermiştir, ancak nassı her zaman birinci derecede önemsenmiştir. Böylece o, istidlâlde aklî delilleri yoğun kullanmakla Ehl-i hadîs ile yöntemde ayrı düşmüşse de, aklî delilleri nastan daha yoğunluklu kullanan Mütezile, Kaderiyye, Cebriyye vs. gibi fırkaların yöntemleriyle de uyuşmamıştır. Böylece onun Ehl-i hadîs fırkasıyla istidlâl yönteminin bir kısmında ittifak ettiği görülmektedir. Onun istidlâl yönteminde dayandığı delili ilk olarak; Allah'ın kitabıdır, daha sonra sırasıyla Hz. Peygamber'in sünneti ve ashaptan dilediği kişinin görüşüdür. Ancak onlardan herhangi birisinin görüşünü tercih edebileceğini, onların görüşü olduğu müddetçe başka görüşleri almadığını dile getirmiş ve 'söz konusu Şa'bî, İbn Sirin, Hasan, Âta ve Said b. Müseyib vb. (tabiînden bazı zatlar) olsa, onlar içtihat etmişlerdir, ben de onlar gibi içtihat ederim' şeklinde ifade etmiştir.⁵² Görüldüğü gibi onun istidlâl yöntemindeki kaynakları delil olarak almasında Allah'ın kitabı, Resulün sünneti birinci derecede önemsenmiştir. Sahâbe görüşlerinden dilediğini tercih ettiğini ifade etmekle onların görüşlerini önemsemediğini, dilediği kişinin görüşünü tercih ettiğini ifade etmekle istidlâlde aklî delillere verdiği önemi göstermektedir. Zira tercih bir çeşit akıl yürütmektir. Ayrıca tabiîlerin içtihat ettikleri gibi kendisinin de içtihat edebildiğini ifade etmesi, aklî yöntemi bağımsız kullandığını göstermektedir. O, bu yöntemi fıkhıta olduğu gibi kelâm ilminde de kullanmıştır. Zira dini ilimlerin henüz tasnif edilmediği bir dönemde onun ifade etmiş olduğu bu yöntemini, herhangi bir ilme has görmek mümkün değildir. Böylece Ebû Hanîfe kaynak olarak nassı birinci derecede kabul etmekle, Ehl-i hadîs'ten bazı âlimleri etkileyerek Sünnî fırkaların istidlâlde nassı incelemek hususunda ittifak içerisinde olmalarına katkı sağlamıştır. Diğer taraftan onun itikadî görüşleri, ona nispetle anılan ve Sünnî toplumun en yaygın fıkıh mezhebi durumunda olan Hanefî fıkıh mezhebi paralelinde hızla yayılmış ve bu sebeple de Sünnî itikadî fırkaların esasta birlik içinde olmaları hususuna katkısı olmuştur.

⁵² Hatip, *Târîhu Bağdâd*, 13/368; Nurseyf Ahmed Muhammed, *Yahya b. Maîn ve kitabı't-târîh*, (Mekke: y.y. 1979), 608.

Ebû Hanîfe, Sünnî itkadî birliğe direkt katkı sunduğu gibi, Sünnî fırkaların takdirini kazanan⁵³ ve ona tabiiyetini açıkça dile getiren itikad/kelâm alanı müellifleri yoluyla dolaylı olarak da katkı sunmuştur. Tahâvî (ö. 321/933), onun görüşlerini sonraki nesillere ulaştırmada etkili olan âlimlerin başında gelmektedir. Bu zat, fıkhıta olduğu gibi kelâmı da Ebû Hanîfe'ye tabidir. Ehl-i Sünnet'ten Ebû Hanîfe'nin Sünnî itikadî görüşlerinin açıklaması olduğunu vurgulu bir şekilde ifade ettiği *Beyânü 'akîdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a* adlı eseri,⁵⁴ Sünnî toplumun hem Sünnî kelâmî geleneği hem de Selefi çizgide faaliyet gösteren âlimlerin takdirini kazanmış ve birçok şerhle açıklanmıştır.⁵⁵ Böylece Tahâvî, Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini Sünnî kelamcılara olduğu gibi Ehl-i hadîs/Selefi fırkasına da ulaştırarak yayılmasına vesile olmuştur. Çağımızda Selefi çizgide faaliyet gösteren âlimler, eseri adeta Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşlerinin doğruluk testi konumunda göstermişlerdir.⁵⁶ Ayrıca Eş'arî kelâmcı Sübkî *Tabakati's-Şafîyye* adlı eserinde, Tahâvî'nin Eş'arîlerle ihtilafı olduğu konuları ele aldığı *Şerhu 'akîdeti Ebû Mansur* adlı eserlerinde, onun görüşlerini Hanefî kelâmcıların görüşleri olarak vermiştir.⁵⁷ Bu durum, Tahâvî'nin itikadî görüşlerinin Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinden beslendiğini göstermektedir. Böylece Tahâvî için, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Sünnî fırkalara iletmekle görüşlerinin benimsenmesine katkı sunmuştur denilebilir. Tahâvî'nin yukarıda adı geçen eserine Selefi çizgide *Şerhu't-Tahâvîyye fî 'akîdeti's-Selefiyye* adında bir şerh yazarak Ebû Hanîfe'nin

⁵³ bk. Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus es-Sâdefî, *Tarihu İbn Yunus el-Misrî*, (Beirut: 1421), 1/22; Ali b. Hasan b. Hibbetullah İbn Âsakir, *Tarihu Dimaşk*, (Beirut: y.y. 1995), 7/368; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 292.

⁵⁴ Tahâvî eserinin, onu Sünnî itikadî görüşlerinin açıklaması olduğunu eserinin başında söyler. bk. Tahâvî, *el-Akide*, 7.

⁵⁵ Ebû Hafis Sirâcüddîn Ömer b. İshâk b. Ahmed el-Gaznevî eş-Şibli'nin *Şerhu âkaidi't-Tahâvîyye*, (Kahire: Daretü'l-Kürz, 2009'da basılmıştır), Muhammed b. Ebû Bekir el-Hanefî İbn Binti'l-Himyerî'ye ait müellifine ait el yazmasıyla Dimaşk Acüriyye kütüphanesinde bulunan şerh ve Mahmud b. Muhammed el-Konstantînî'ye (ö. 916/1510) ait olan şerhler bunlardan bazılarıdır. Bunlar dışında birçok şerh daha vardır. Geniş bilgi için bk. Zekerya Sarıbulak, "Tahâvî'nin İstidlâlde İhtilafı Sünnî Fırkaların Birliğine Katkısı", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.18/2 (Aralık 2021), 96-105.

⁵⁶ Zira çağdaş Selefi yazarlar İmam Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşlerini verdiklerinde Tahâvî'nin bu eserini referans göstermektedirler. Örnek için bk. Muhammed b. Abdurrahman el-Hümeyyis, *el-Usulu'd-Din 'inde'l-İmam Ebû Hanîfe*, Dârü's-Sümeyrî, (Riyad: y.y.1996), 463.

⁵⁷ Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Ebu Nasr Taceddin Sübki, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübidü'n-nikam*, (Beirut: y.y. 1982), 62.

görüşlerini diğer fırkalara ileten bir diğer akâid yazarı İbn Ebü'l-İz el-Hanefî'dir. Bu zat, fıkhîta Hanefî olduğu halde eseri, günümüz Selefi çizgide faaliyet gösteren âlimlerin önem verdiği bir kaynak konumunda olmuştur. Görüldüğü gibi Ebû Hanîfe'nin Sünnî görüşleri doğrultusunda te'lîf edilen Tahâvî'nin eseri ve şarihi İbn Ebü'l-İz el-Hanefî yoluyla Ehl-i hadîs ve Ehl-i Rey fıkıh mezhepleri ile Ehl-i hadîs, Eş'arî ve Mâtürîdî kelâm fırkalarının itikadî birliğine katkısı olmuştur ki bu katkılar, Ebû Hanîfe'nin dolaylı yollarla sunmuş olduğu katkılar olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Hz. Peygamber'den sonra meydana gelen siyasî ihtilâflar sebebiyle önce Şia, daha sonra da itikadî bir oluşuma dönüşen Hâriciyye, Kaderiyye, Mürcie ve Cebrîyye gibi bazı fırkalar ortaya çıkmışlardır. Bu fırkalar itikat alanında aklî ve felsefî delilleri kullanarak kelâm ilminin oluşumuna öncülük etmişlerdir. Toplumda daha önce bilinmeyen muhalif görüşlerle ortaya çıkan bu oluşumların kelâmî görüşleri reddiyelerle eleştirilmiştir. Reddiye yazan âlimlerin birçoğu İslam toplumunda şöhret kazanmış âlimler olunca, reddiyeleri kısa sürede her tarafa yayılmıştır. Böylece bu âlimlerin görüşleri etrafında oluşan kesim, 'Ehl-i sünnet ve'l-cemaat/Sünnî' ismiyle anılmıştır. Bu doğrultuda eser te'lif eden ilk dönem âlimlerinden birisi de Ebû Hanîfe olmuştur. Ancak reddiye yazan âlimlerden bir kısmı kelâm ilmine sıcak bakmayan Ehl-i hadis'ten, diğer bir kısmı ise kelâm ilmini farz-ı kifâye sayan Sünnî kelâmcılardan oluşmuştur. Bu sebeple istidlâl yöntemleri farklı olmuş ve haberi sıfatlar gibi bazı temel konularda ihtilafa düşmüşlerdir. Bu ihtilaf fırkaların ayrı isimlerle anılmasına yetecek kadar derinlikli olmasına rağmen, her iki fırka 'Ehl-i sünnet ve'l-cemaat' ismiyle anılmışlardır. İçerden iki fırka şeklinde gelmiş olmalarına rağmen dışardan tek isimle anılmalarına, siyasî birlik, fikhî hoşgörü ve şöhrete kavuşmuş bazı âlimlerin gayretleri katkı sağlamıştır. İşte bu doğrultuda en fazla katkı sunan âlimlerden birisi de Ebû Hanîfe olmuştur. O, kelâm ilminin oluşum sürecinde faaliyet göstermiş ve her iki yönelimdeki ulemanın itikatta birlik içinde olmasına katkı sağlamıştır. Ebû Hanîfe, eserleriyle Sünnî kelâm ilminin oluşum sürecinde yer almış olup, onun en önemli katkısı ise istidlâl yöntemini kelâm ilmine kazandırmış olmasıdır. Zira ondan önce nassın zahir anlamı, istidlâlde kaynak kabul edilirken o, nassı birinci derecede öneme haiz bir kaynak şeklinde görmekle beraber aklî delilleri de nassı açıklamak için kullanmıştır. Böylece

o, bir taraftan nassı önceleyip Ehl-i hadîs/Selefiyye fırkasını etkilemiş, diğer taraftan aklî yöntemi gerekli görmekle de Sünnî kelâm ilminin oluşum sürecinde yer alarak geliştirmiş olduğu istidlâl yöntemiyle akâid ilminden Sünnî kelâm ilmine geçiş sürecini başlatmıştır. Daha sonra Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcılar, onun istidlâl yöntemiyle Sünnî akâid ilmini sistematik bir kelâm ilmine dönüştürmüşlerdir. Ayrıca o, itikadî görüşleri yoluyla şöhrete kavuşmuş bazı âlimler üzerinden, dolaylı yollarla da Sünnî kelâm ilminin oluşumunda etkili olmuştur. Nitekim ona tabiiyetini vurgulu bir şekilde ifade eden Tahâvî, akâid alanında te'lif ettiği risâlesinin Ebû Hanîfe'nin Sünnî görüşlerinin açıklaması olduğunu ifade etmiş ve onun bu eserine birçok şerh yazılmıştır. Matürîdî kelâmcıların mezhep imamlarının Ebû Hanîfe olduğunu ifade etmeleri de, bu doğrultuda etkili olmuştur. Böylece Tahâvî ve Matürîdî kelâmcılar, onun itikadî ve kelâmî görüşlerinin topluma iletilmesinde aracı olmuşlardır. Bu durum, onun Tahâvî ve Matürîdî yoluyla da Sünnî topluluğun itikat alanında birlik içinde olmasına ve ekolün kelâm disiplininin oluşmasına katkısını göstermektedir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Mustafa. *Temhîdun li tarihi'l-felsefetil-İslâmiyye*, Kahire: Mektebetu İskenderiyye, 2010.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed Ebû Mansûr et-Temîmî. *el-Farq beyne'l-fırak*, thk.Muhammed Osman el-Hiş, Kahire: Mektebetu İbn Sîna, ts.
- Bezzâzî, Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî. *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*, Haydarâbâd: y.y., 1321.
- Dârimî, Osmân b. Saîd b. Hâlid es-Sicistanî. *Nağzü'l-İmâm Ebî Sa'îd 'Osmân b. Sa'îd 'ale'l-Merisiyyi'l-Cehmiyyi'l-'anîd fime'fterâ 'alellâhi mine't-tevhîd*, Riyad: Darü'n-Neşr , 1998.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit. *el-Âlim ve'l-müte'allim*, Çev: Mustafa Öz (İmam Azam'ın Beş Eseri), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 11. Basım, 2015.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit. *er-Risale*, Çev: Mustafa Öz (İmam Azam'ın Beş Eseri), 11. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

- Ebû Hanife, Numan b. Sabit. *er-Risâle ilâ Osman el-Bettî*, Çev: Mustafa Öz (İmam Azam'ın Beş Eseri), 10. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye: I- Fî's-Siyâse ve'l-akâ'id; II- Fî Târîhi'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*, Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Eş'arî, Alî b. İsmâîl Ebü'l-Hasan. *Makâlatu'l-İslamiyyin ve ihtilafu'l-musâllin*, thk. MuhammedMuhyiddin Abdulhamid, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990.
- Feyyûmî, Muhammed İbrahim. *el-Firaqu'l-İslâmiyye ve Hâku'u'l-Ümmeti es-Siyasî*, 1. Basım, Beyrut: 1998.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Ķânûnü't-te'vîl*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevseri, 1. Basım Kahire: Matbaatü Envar, 1940.
- Hacı Halife (Katip Çelebi). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut: Darü İhyai't-Turasi'l-Ârabi, ts.
- Hatib, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- Hümeyyis, Muhammed b. Abdurrahman *Usuli'd-Din 'inde'l-İmam Ebû Hanîfe*, Riyad: Darü's-Sümeyrî, 1416/1996.
- İbn Âsâkir, Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dimaşkî. *Târîhu medîneti Dimaşk*, Beyrut: 1995.
- İbn Ebü'l-İz, Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dimaşkî. *Şerhu'l-Akîdeti't-Taĥâviyye*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Riyad: Mektebetü'r-Riyad el-Hadisyye, ts.
- İbn Hacer, Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî. *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, 1. Basım, Dımaşk: Dar al-Hûda ve Rashad, 2008.
- İbn Hanbel, Ahmed. *el-Mesâ'il Amed b. Hanbel rivayetu İshak b. İbrahim en-Nisaburî*, thk. Züheyr eş-Şavîş, 1. Basım, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmîyye, 1980.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî. *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, thk. Ahmed Şemsuddin, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2007.
- İbn Kemal Paşa, Ahmed b. Süleymen Şemsuddin. *Ķabaĳâtü'l-müctehidîn*, thk. Ebû Abdurrahman b. Akil, Kahire: y.y.,1397.

- İbn Nedim, Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk Ebü'l-Ferec. *el-Fihrist*, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, ts.
- İbn Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk Ebü'l-Ferec. *el-Fihrist*, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Ebü'l-Ferâc. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, 1. Basım, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1992.
- İbnü'l- Kesir, İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dimaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8. Basım, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1990.
- Kalhâtî, Muhammed b. Said el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-beyân*, Uman: Vizâretü 't-Tûrasi'l-Kâvmî ve's-Sâkâfî, 1980.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 3. Bas. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*, 1. Basım, Beyrut: Darü Sadr, 2007.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî, *Mürûcü'z-zeheb*, thk. Kemal Mer'î, 1. Basım, Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1425/2005.
- Muğnîsî, Ahmed b. Ahmed Ebü'l-Müntehâ. *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber*, Kahire: y.y. 1325.
- Neseffî, Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Bahrü'l-keîâm fî 'akâ'idî ehli'l-İslâm*, 2. Basım, Dimaşk: Mektebetü Darü'l-Ferfur, 2000.
- Neseffî, Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebşiratü'l-edille fî uşûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2004.
- Neşşâr, Ali Sami, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, Çev: Osman Tunç, 1-3. Basım, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999/2016.
- Neşşâr, Ali Sami. *Neş'etu'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, 9. Basım, Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- Nurseyf, Ahmed Muhammed. *Yahya b. Maîn ve kitabü't-târîh*, Mekke: y.y. 1979.
- Sâdefî, Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus es-Sâdefî. *Târîhu Mısr*, Beyrut: y.y. 1421.
- Sâdefî, Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus. es-Sâdefî, *Tarihu İbn Yunus el-Mısrî*, Beyrut: y.y. 1421.

- Safedî, Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Beyrut: y.y. 2000.
- Sâlimî, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdisseyid b. Şuayb. *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, 1. Basım, thk. Ömür Türkmen, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Sarıbulak, Zekerya. "Tahâvî'nin İstidlâlde İhtilâflı Sünnî Fırkaların Birliğine Katkısı", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s,18?, Aralık 2021, 96-105, Doi: 10.34085/buifd.993229.
- Sarıbulak, Zekerya. *Ebû Hanîfe'den Mâtürîdî'ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci*, 1. Basım, Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Sâymerî, Hüseyin b. Ali B. Muhammed. *Ahbâru Ebû Hanîfe ve ashâbihi*, 2. Basım, Beyrut: y.y. 1985.
- Sübki, Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkafi Ebu Nasr Taceddin es-Sübki, *es-Seyfü'l-meşhûr fî şerhi 'aķîdeti Ebî Manşûr*, thk. Mustafa Saim Yeprem, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, 2000.
- Sübki, Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkafi Ebû Nasr Taceddin. *Mu'îdü'n-ni'am ve mübidü'n-nikam*, 1. Basım, Beyrut: Mültezemü'l-Kütup es-Sakâfiyye, 1982.
- Şafîî, Hasan Mahmud. *el-Medhâl ila dirâseti'l-'ilmi'l-keâm*, 1. Basım, Karaçi: y.y. 2001.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, 1. Basım, Beyrut: Dar Sürur, 1987/1368.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr Ebu Cafer. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2. Basım, Mısır: Dârü'l-Maârif, 1967/1387.
- Tahâvî, Ahmed b. Muhammed b. Selâme Ebû Cafer. *Beyânü 'aķîdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, 1. Basım, Beyrut: Darü İbn Hazm, 1995.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul: Damla Yayınları 2013.
- Üsmendî, Alâeddin, Muhammed b. Abdulhamid es-Semarkând. *Lübâbü'l-Kelâm*, thk. M. Sait Özervarlı, 2. Basım, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Üstüvâî, Sa'id b. Muhammed b. Ahmed el-Kadî. *Kitabu'l-i 'tikât*, thk. Seyid Bahçivan, 1. Basım, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2005.
- Yemenî, Muhammed b. Yusuf b. Yakub. *es-Sülûk fî tabakâti'l- 'ulemâi ve'l-mülûk*, 2. Basım, San'a: y.y. 1995